

УДК 94(477):069.8«1920/1930»

Бонь О.І.,

доцент кафедри історії України
Київського університету імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук, доцент

ВАСИЛЬ БАЗИЛЕВИЧ І ДІЯЛЬНІСТЬ СОФІЙСЬКОЇ КОМІСІЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМІТЕТУ

У статті досліджується співпраця Василя Базилевича з Софійською комісією ВУАКУ. Показано внесок історика і пам'яткоохоронця у дослідження і збереження пам'яток Софії Київської у 1920–1930 рр.

Ключові слова: Василь Базилевич, Софійська комісія, Всеукраїнський археологічний комітет, охорона пам'яток, Софія Київська.

Василь Митрофанович Базилевич (1892/1893–1942) — український історик, музейник і пам'яткоохоронець — був киянином. Він не тільки любив своє місто, а і рятував його пам'ятки культури, проводив екскурсії по київським соборам, Межигірському монастирю. У цьому місті він закінчив Першу гімназію та історико-філологічний факультет Університету Святого Володимира у 1915 р. Викладав у київських вищих навчальних закладах, працював у Всеукраїнській академії наук. Важливою ділянкою його роботи було секретарство в Історичному товаристві Нестора-літописця. Значимою для Києва була його діяльність у Київській краєвій інспектурі з охорони пам'яток Наркомосу (1927–1932 рр.). Неодноразово зазнавав арештів (1923, 1932, 1935 рр.). Доля була прихильна до нього і він зміг вижити у таборах. Але повернутися до рідного Києва він не мав права й оселився у Таганрозі, де завідував місцевим музеєм. Символічно, що загинув під час окупації, захищаючи від вивезення у Німеччину пам'ятки — був розстріляний у 1942 р. Українські дослідники вже повернули з небуття це важливе для киевознавства ім'я.

Постать В.М. Базилевича неодноразово була у фокусі уваги дослідників. Першим досліджував біографію репресованого історика С. Білокінь ще у радянські часи¹. Вже вивчалась його наукова

¹ Білокінь С. Подвиг науковця / С. Білокінь // Прапор комунізму. — 1987. — 19 серп. — № 191; Подвиг Базилевича // Таганрогская правда. — 1987. — 12 нояб. — № 216.

діяльність як декабристознавця² та краєзнавця³. Як архівіста показала В. Базилевича І. Матяш⁴⁵. Маємо захищену дисертацію про наукову і педагогічну діяльність Василя Базилевича Олексієм Вербовим⁶. Проведена наукова конференція до 120-річчя від дня народження історика 15 січня 2013 р. у Меморіальному музеї Михайла Грушевського. Але пам'яткоохоронна діяльність Василя Базилевича ще не достатньо вивчена.

Метою даного дослідження є вивчення діяльності Василя Митрофановича Базилевича у співробітництві з Софійською комісією Всеукраїнського археологічного комітету у збереженні та дослідженні Софії Київської.

Ще Наталія Полонська-Василенко відзначала побожність Василя Базилевича, яку він не приховував навіть у радянські часи⁷. Та не тільки це визначило його уважне ставлення до Софійського собору в Києві. В. Базилевич був секретарем Київської краєвої інспектури охорони пам'яток, тому за посадовими обов'язками брав активну участь у збереженні та дослідженні пам'яток Києва і Київщини.

Софійський собор, який у 1920 рр. перебував у користуванні релігійної православної автокефальної громади, був об'єктом особливої уваги київської української інтелігенції — представників Всеукраїнської академії наук (ВУАН), музейників, пам'яткоохоронців і мистецтвознавців. Складним був процес створення спеціальної Софійської комісії при Всеукраїнській академії наук. Не відтворюючи його повністю, зауважимо, що склад комі-

² *Казьмирчук Г.* Історія руху декабристів у вивченні професора Київського університету Василя Базилевича / Г. Казьмирчук // *Декабристи в Україні: Дослідж. й мат.* — К., 2007. — С. 4–23.

³ *Вербовий О.* Краєзнавча складова в науковій діяльності Василя Базилевича / О. Вербовий, Г. Савченко // *Краєзнавство.* — 2013. — №1. — С. 154–158.

⁴ *Матяш І. В. М.* Базилевич / І. Матяш // *Українські архівісти.* — Вип. I. — К., 1999. — С. 29–32.

⁵ *Матяш І.* Василь Базилевич: грані таланту й трагізм долі / І. Матяш // *Київська старовина.* — 2000. — № 4 (334). — С. 123–134.

⁶ *Вербовий О. В.* Наукова та педагогічна діяльність Василя Базилевича (1892–1943): автореф. дис... канд. іст. наук / О. В. Вербовий — К., 2004. — 17 с.

⁷ *Полонська-Василенко Н. Д.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків / Ред. М. Овчаренко // *Збірник на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою.* — Париж; Чикаго: Накладом Осередку праці НТШ в Чикаго, 1962. — С. 34–35.

сії було затверджено на пропозицію відомого мистецтвознавця, дійсного члена ВУАН Олекси Петровича Новицького 25 червня 1923 р. До цього спроби створення припинялись протистоянням ворогуючих угруповань у середовищі науковців. До неї увійшли найавторитетніші вчені не тільки з України, а і з Росії⁸.

Софійській комісії не вдавалось отримати фінансове забезпечення робіт від НКО чи ВУАН. Не змінили ситуації і платні концерти, влаштовані у Софійському соборі спільно з парафією⁹.

Ситуація з реставраційними справами у Софійському соборі описана самим В.М. Базилевичем у третьому числі «Хроніки археології та мистецтва» за 1931 р.¹⁰. Він зазначав, що головною перешкодою на шляху дослідження і збереження мозаїк і фресок, а особливо архітектурного дослідження Софії, був брак коштів.

Саме через Київську інспектуру охорони пам'яток культури з Народного комісаріату освіти надходили гроші на ці потреби. Олекса Новицький в одному з листів від 5 червня 1928 р. повідомляв про отримання 5000 крб., які вирішили використати для реставрації частини фресок Софії на сходах південної вежі¹¹.

Перші дослідження 1928 р. проводились під керівництвом та постійним контролем ККІОП та Софійською комісією ВУАКУ. Обслідування фресок і мозаїк проводилось професором з Ленінграда Д.О. Кіпліком. Реставратори обслідували та розчистили фрески XI ст. у південній вежі собору. Одночасно йшло обслідування та фотографування стану мозаїк у головній апсиді професором М.П. Сичовим та В.І. Лесючевським¹².

На спільному засіданні Софійської комісії та інспектури було ухвалено за браком коштів реставрувати та закріпити фрески лише південної вежі. Про це писав секретар (з літа 1928 р.) Софійської комісії ВУАКУ В. Барвінок. Ленінградський фахівець розкрив час-

⁸ *Нестуля С.* Становлення Всеукраїнського Археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х років) / Відп. ред. Толочко П.П. — Полтава: Вид. центр «Археологія», 1997. — С. 38.

⁹ Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (далі - НА ІА НАНУ). — Ф. ВУАК. — Спр. 410/2. — Арк. 1–2.

¹⁰ *Базилевич В.* Роботи над обслідуванням мозаїк Київської Софії р. 1930 / Базилевич В. // Хроніка археології та мистецтва. — Ч.3. — К., 1931. — С. 53–57.

¹¹ ІР НБУВ. — Ф. 279. — №1046. — Арк. 42.

¹² *Базилевич В.* Роботи над обслідуванням мозаїк Київської Софії р. 1930. — С. 53.

тину фрески, яка зображала імператорський палац і була закрита сферичним трикутником із цегли, який не щільно прилягав і це врятувало первісну фреску XI ст. Але розкрито її незначну частину. Під час реставрації собор щоденно відвідували члени Софійської комісії та краєвої інспектури, у тому числі і В. Базилевич¹³.

Тоді ж проведено спільне засідання ККЮПК та Софійської комісії, де прийнято рішення обслідувати не тільки мозаїки головної апсиди а й інші на плановій основі. На запрошення ВУАКу відгукнувся М.П. Сичов (дійсний член ВУАКу), але у зв'язку із занятістю не зміг взяти участь академік Ф.І. Шміт. Завдяки інженеру В.А. Безсмертному було влаштовано рихтування, що дозволило обслідувати всю центральну баню собору. Огляд виявив загрозливий стан мозаїк і фресок: на зображеннях апостолів між вікнами осів пил, кіптява від свічок, вони вкрились тріщинами, місцями осипалась фарба. Виявлено і те, що невелика частина зображення апостола Павла є давньою. Давнє мозаїчне тло закріплене великими кованими цвяхами у 1882 р. Наліт кіптяви і пилу на Пантократорі був настільки великим, що не дозволяв бачити кольорів. Це зображення, як і деякі інші, щоб не відпадав тиньк, було закріплене великими цвяхами. Місцями тло записано було штучною позолотою¹⁴.

М. Сичов разом з науковим співробітником Харківського археологічного музею Іваном Спаським вибрали досить простий і, як виявилось, ефективний спосіб очищення мозаїк — **ватними тампонами** з чистою водою. Одночасно роботи фіксувались відповідними актами та фото (М.П. Сталінський). Були виявлені нові для науки відомості — більшість мозаїк головної бані збереглась, хоча і мала щілини і тріщини, але тиньк під ними відстав і тримався на вбитих цвяхах.

Відомий пам'яткоохоронець Іполіт Моргілевський одночасно вів обміри бані. За спільним рішенням краєвої інспектури і Софійської комісії було вирішено зняти великі кіоти на хорах, що дало можливість краще бачити середньовічні мозаїки.

У 1930 р. **Україна асигнувала через інспектуру 3000 крб.** — невелику суму. Тому обидві інституції, які спільно ухвалювали рішення

¹³ *Барвінок В.* Софійська комісія при Всеукраїнському археологічному комітеті ВУАН / В. Барвінок // Хроніка археології та мистецтва. — Ч.1. — К., 1930. — С. 90.

¹⁴ *Базилевич В.* Роботи над обслідуванням мозаїк Київської Софії р. 1930. — С. 54–55.

ня по Софії Київській, вирішили обмежитись дослідженням і реставрацією мозаїк головної бані собору. Важливе значення мало керівництво Софійською комісією та ККЮПК роботами 1928 р. Київська інспектура та М.П. Сичов виявили, що вкриті рідким склом Д.О. Кіпліком у 1928 р. фрески втратили яскравість кольорів, стали каламутними, на відміну від тих, які не були вкриті¹⁵. Це привело до суперечок між науковцями у використанні способів закріплення фресок влітку 1930 р.

У те літо підкомісія Софійської комісії у складі М.П. Сичова, А.І. Тарана та В.І. Лесючевського у вівтарній частині виявила святительські мозаїки забрудненими. Випала смальта затинькована, частина замальована олійними фарбами. «Нерушима стіна» не була оглянута детально, але було відзначено тріщини та відставання тиньку від мурування¹⁶.

І на 1931 р. крайова інспектура і ВУАК планували продовжити роботи з обслідування й шурфування стін у Софії Київській та розробити проект створення заповідника «Київський акрополь». Авторами і пропагандистами цієї ідеї були відомий мистецтвознавець, пам'яткоохоронець і музейник Федір Ернст (тоді керівник ККЮПК) та його друг і секретар інспектури Василь Базилевич. До заповідника вони пропонували віднести садибу Софійського собору, Золоті Ворота, Михайлівський монастир, Десятинну церкву, колишні садиби Трубецького по Володимирській вул. (тоді — вул. Короленка) та Петровського по Андріївському узвозу (в цих місцях знайдено велику кількість скарбів і археологічних матеріалів часів Київської Русі)¹⁷.

Василь Базилевич також був причетний до ще однієї резонансної події навколо Софії Київської — поховання у 1929 р. архієпископа Української автокефальної православної церкви Нестора Шараївського. Не описуючи самої події, зазначимо, що це було дійсно несподіване для церковної громади та пам'яткоохоронців рішення Київського округового виконавчого комітету. Впродовж тривалого часу і до революції не ховали у межах подвір'я Софійського

¹⁵ Барвінок В. Софійська комісія при Всеукраїнському археологічному комітеті ВУАН. - С. 91.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Базилевич В. Роботи над обслідуванням мозаїк Київської Софії р. 1930. — С. 56.

собору, а у радянський час захоронення представника церкви, яка виявляла відверто українську спрямованість, виглядало нелогічним. У зв'язку з цим кричущим порушенням законодавства 4 вересня 1929 р. керівники Київської краєвої інспектури пам'яток Ф. Ернст і В. Базилевич звернулись з листом до адміністративного відділу Київського ОВК. Вони наголошували, що викопування ями у метрі від стіни собору проводилось без нагляду науковців і при цьому були викинуті робітниками людські кістки. Пам'яткоохоронці вимагали розслідувати і покарати порушників законодавства¹⁸. На це адмінвідділ ОВК відповів таємним (!) листом, з поясненням, що поховання здійснено у садибі собору, щоб траурна процесія на Лук'янівський цвинтар не переросла у демонстрацію української «націоналістичної інтелігенції»¹⁹. У відповідному акті, складеному об'єднаною комісією київських пам'яткоохоронців, констатовано факт порушення пам'яткоохоронного законодавства. Документ підписаний О. Новицьким як представником ВУАН, Ф. Ернстом – від ККЮПК, секретарем ВУАКу В. Барвінком, В. Базилевичем, який вказаний як представник Софійської комісії. На документі є підписи Голови Всеукраїнської православної церковної ради та службовця Софійського собору²⁰.

Таким чином, можна зробити висновок, що Василь Митрофанович Базилевич брав активну участь у дослідженні та збереженні пам'яток Софії Київської. Як секретар Київської краєвої інспектури охорони пам'яток він був одним із координаторів спільної роботи інспектури та Софійської комісії ВУАКу по вивченню мозаїк і фресок Софійського собору у 1928–1930 рр. Був активним захисником архітектурного ансамблю перлини українського середньовічного мистецтва.

¹⁸ Наукові архівні фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України. – Ф. 13-3. – Спр. 105. – Арк. 3.

¹⁹ Там само. – Арк. 6.

²⁰ Там само. – Арк. 7–8.

Бонь А.

**ВАСИЛИЙ БАЗИЛЕВИЧ
И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СОФИЙСКОЙ КОМИССИИ
ВСЕУКРАИНСКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМИТЕТА**

В статье исследуется сотрудничество Василия Базилевича с Софийской комиссией ВУАКа. Показано вклад историка и защитника памятников в исследование и сохранение памятников Софии Киевской в 1920–1930 гг.

Ключевые слова: Василий Базилевич, Софийская комиссия, Всеукраинский археологический комитет, охрана памятников, София Киевская.

Вон О.

**VASYL BAZYLEVYCH AND SOFIISKA COMMISSION
OF ALL-UKRAINIAN ARCHAEOLOGICAL COMMITTEE ACTIVITY**

The article investigates Vasyl Bazylevych cooperation with Sofiiska Comission of VUAK (All-Ukrainian Archaeological Committee). The contribution of the historian and the monument saver into the investigation and saving of Sofiia Kyivska monuments in 1920–1930.

Key words: Vasyl Bazylevych, Sofiiska Comission, All-Ukrainian Archaeological Committee, monuments saving, Sofiia Kyivska.